

УДК 355.426(=163.3/.6)(460)"1936/1939"
355.087.2(=163.3/.6)(460)"1936/1939"

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.16.transnac.man.123-152>

ОЛГА МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Југословенски интербригадисти у Француској током Другог светског рата

Апстракт: Чланак прати активности југословенских интербригадиста након повлачења из Шпаније у фебруару 1939. године – њихово затварање у концентрационе логоре, а затим и укључивање у Покрет отпора који је водила и организовала Комунистичка партија Француске. Прилог је расветљавању феномена транснационалног карактера антифашистичког отпора у Француској у току Другог светског рата и улоге коју су Југословени имали у њему.

Кључне речи: интербригадисти, Слободни стрелци и партизани – Имигрантски радници (FTP–МОI), Љубо Илић, Милан Калафатић, Гвидо Нонвеје, Влајко Беговић

Увод

У ноћи између 16. и 17. септембра 1943. године, из затвора у француском градићу Ка́стру (Castres), осамдесет километара југоисточно од Тулуза, побегла су 34 заточеника и две заточенице. Групу су чинили радисти деголовског покрета отпора, белгијски и пољски официри који су после слома својих армија прешли у Француску, савезнички пилоти чији су авиони погођени изнад Француске и седамнаест интербригадиста који су се борили у Шпанском грађанском рату. Били су различитих

националности, припадали различитим класама и имали различите идеолошке позиције, али су лако усагласили план и организовали акцију. По утврђеном договору, без много проблема су разоружали стражу, онеспособили управника и у тишини изашли на улице Кастра. Кретали су се појединачно и у мањим групама уз помоћ мапе града коју су добили од француских другова. Група интербригадиста је веома брзо стигла до сигурног склоништа у дому италијанског обућара и некадашњег борца Интернационалних бригада Андреа Тоџија (Andréa Tozzi). Нашли су се на слободи након шеснаест месеци проведених у затвору у Кастру и већ сутрадан ступили у контакт са *Слободним стрелцима и партизанима Француске (Francs-tireurs et partisans - FTP)* – покретом отпора који је водила Комунистичка партија Француске (КПФ). Укључили су се у оружане групе *Имигрантских радника (Main-d'œuvre immigrée - МОИ)*, посебно организованог дела КПФ и Слободних стерлаца и партизана, и наставили борбу против фашизма коју су започели у Шпанији шест година раније.

Кључну улогу у реализацији, како ће се испоставити, једног од најспектакуларнијих бекстава из затвора на територији Француске у току Другог светског рата имала су четири Југословена: Љубо Илић, Влајко Беговић, Гвидо Нонвеје (Guido Nonveiller) и Милан Калафатић. Сва четворица су били борци Интернационалних бригада који су након слома Шпанске републике више од четири године провели у логорима и затворима Француске. Скицирајући портрете четворице Југословена и њихов борбени пут кроз Шпанију и Француску, као и године проведене у логорима и затворима, овај чланак представља покушај расветљавања ширег аспекта транснационалног карактера антифашистичког отпора у Француској у периоду од 1939. до 1945. године. Написан је на основу истраживања фондова Архива Југославије и Руског државног архива друштвено-политичке историје.¹ Важан извор података за настанак

1 Архив Југославије (АЈ), Фонд Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724); Росийский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), Фонд Исполком Коминтерна, Личные дела членов КП Югославии (495-27); фонд Интернациональные соединения и бригады Республиканской армии Испании 1936-1939, (545).

О архиским изворима који се тичу учешћа Југословена у Интернационалним бригадама и њиховим каснијим судбинама видети: Ј. В. Paver, „Arhivska građa o španjolskim dobrovoljcima u jugoslavenskim arhivima“, *Španjolska 1936-1939*, ur. Ljubo Boban, (Zagreb: JAZU, 1986), 364-369; Stanislava Koprivica-Oštrić, „Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama Španjolske republikanske vojske 1936-1939. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* XIX, 2/1987, (Zagreb), 1-27; Др Август Лешник, „Крв и живот за слободу – Југословенски Интербригадисти у Шпанији (1936-1939)“, *Војноисторијски гласник* 1-2, (2007), 21-49.

рада су представљала сведочанства југословенских интербригадиста,² обимна литература која је о њима написана током периода социјализма и радови објављени последњих година.³

- 2 Најобимнија збирка сећања учесника Шпанског грађанског рата је петотомно издање Удружења шпанских бораца: *Španija 1936–1939. Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, I–V, ur. Čedo Kapor, (Beograd: Inicijativni odbor - Udruženje španskih boraca, 1971). Књига IV „Kroz logore i zatvore“ садржи сећања на године проведене у Француској. Важна сећања су објављена у књигама: *Bili smo v Španiji. Spomini slovenskih prostovoljcev*, ur. Stane Semič-Daki, (Ljubljana, 1960); *Španjolska 1936–1939. Prilozi sa znanstvenog savjetovanja*, ur. Ljubo Boban, (Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, 1986); *Naši Španci*, ur. Anton Bebler, (Ljubljana, 1978); *Naši Španjolski dobrovoljci / I nostri volontari di Spagna / Naši španski prostovoljci*, ur. Marino Budicin, Mihael Sobolevski, (Rijeka, 1988).
- Књиге сећања југословенских интербригадиста: *Krv i život za slobodu, Slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, (Barcelona, 1938), друго издање: *Krv i život za slobodu, Slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, (Beograd: Udruženje bivših jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske, 1969); Marko Orešković-Krntija, *Autobiografija*, (Zagreb: Kultura i „Ognjen Prica“, 1950 i Zagreb: Alfa, 1976); Božidar Maslarić, *Moskva–Madrid–Moskva*, (Zagreb: Prosvjeta, 1952); Marko Perić-Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, (Zagreb: Stvarnost, 1963); Stevan Belić, *Na bojnim poljima Španije*, (Beograd: Narodna armija, 1970); Mirko Marković, *Dani nezaborava*, (Cetinje, 1973); Veljko Kovačević, *U rovovima Španije*, (Titograd: Pobjeda, 1976); Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, (Zagreb: Liber, 1980); Veljko Vlahović, *Španski građanski rat*, (Beograd: Komunist – Titograd: Pobjeda, 1981); Пеко Дапчевић, *Од Пуринеја до Цетиња*, (Beograd: Просвета 1981); Aleš Bebler, *Kako sam hitao. Sećanja*, (Beograd: Četvrti jul, 1982); Aleksandar Nenadović, *Razgovori sa Kočom Popovićem*, (Zagreb: Globus, 1989); Светислав Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, (Beograd: Компанија Политика, Издавачка делатност, 1994); Lazar Udovički, *Španija moje mladosti. Pismo mojoj deci*, (Beograd: Lazar Udovički, Čigoja štampa, 1997); Milojko Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, (Beograd: Teofilović, Pakić 2001); Prof. dr Guido Nonveiller, *Sećanja jednog građanina dvadesetog stoleća*, I–II, (Beograd: Nadežda Nonveiller et al., 2004); Ivan Hariš-Gromovnik, *Diverzant*, (Zagreb, 2007); Gojko Berić, *Zbogom XX stoljeće. Sećanja Ive Vejvode*, (Zagreb: Profil knjiga, 2013).
- 3 Ivan Očak, *Vojnik revolucije, Život i rad Vladimira Čopića*, (Zagreb: Spektar, 1980); Mladenka Ivanković, „Jugosloveni u antifašističkom pokretu otpora u Francuskoj 1933–1945“, *Vojnoistorijski glasnik* 3, 1986, 127–136; Savo Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990); Đorđe O. Piljević, *Blagoje Parović. Čovek ideja i akcije*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001); Др Август Лешник, „Крв и живот за слободу – југословенски интербригадисти у Шпанији 1936–1939“, *Вojноисторијски гласник* 1–2 (2007), 21–50; Венцеслав Глишић, *Досује о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*, (Beograd: Службени гласник, 2011); Владан Вуклиш, „Непознати 'Шпанац'. Петар Јовановић из Бањалуке“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 5/5, 2013, 329–340; Milan Radanović, Dida Demajo, *Kratka biografija*, датум приступа 10. 6. 2018, <http://www.makabijada.com/dopis/dida.htm>; Vjeran Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War 1936–1939*, (Zagreb: Srednja Europa, 2014); Vjeran Pavlaković, *Yugoslav Volunteers in the Spanish Civil War*, Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe No. 4, (Belgrade: Rosa Luxemburg Stiftung, 2016). Најобимнији и најсвеобухватнији рад о југословенским интербригадистима је: Hervé Lemesle, „Des Yougoslaves engagés

Иза бодљикаве жице

Преживели југословенски добровољци који су се борили у интернационалним бригадама и партизанским, герилским јединицама Народне републиканске армије (Ejército Popular de la República) повукли су се организовано са територије Шпаније почетком фебруара 1939. Заједно са неколико хиљада сабораца штитили су готово пола милиона цивила који су се под сталним нападима франкиста кретали ка француској граници.

„Била је то страшна слика: хиљаде људи, жена, стараца, деце, претоварених разним стварима, кретали су се низбрдо, низ пиринејске горе, по беспућу, кроз густу шуму. Најоптерећеније су жене, које поред ствари на рукама носе и децу. Низбрдица је велика и терен клизав. Пута нема. Деца падају и плачу. Мајке такође. Помажемо им колико можемо да се са децом спусте низ брдо. У дну планине широка пољана, ливаде.“⁴ Наведеним речима је Светислав Ђорђевић Лопачов, један од југословенских интербригадиста, описао сцене силаска маса избеглица низ падине Пиринеја.

Гојко Николиш је у својим мемоарима приказао први сусрет са француским војницима и жандармима. „Kavalkada izbjegličke Španije u slobodnoj i 'demokratskoj' Francuskoj, februara hiljadu devetsto trideset i devete, izgledala je ovako: vukli smo se asfaltnom cestom. Imali smo i pratnju. (...) Crni žandari – gardmobilci na motociklima, sa kojih neprestano požuruju: 'Allez, allez!' (Marš, marš!) Drugi, na raskršćima presretaju: 'Reculez, reculez!' (Odbij, odbij!) A lijevo i desno od ceste, poljima jezde Arapi sa isukanim sabljama. Marokanska, to jest francuska, to jest franko (general Franco) - marokanska konjica, stara se da presretne i barne sabljom svakoga ko bi, bilo radi čega, poželio da se udalji od ceste. Arapi, odjeveni u tradicionalne pitoreskne odore, poigravaju se poljem na punokrvnim arapskim paripima što drže repove visoko. Sve je arapsko. Uživam u toj pompeznoj slici iz narodnih pjesama.“⁵

au XXe siècle itinéraires de volontaires en Espagne républicaine“, (doktorska disertacija, L'Université de Paris 1 – Panthéon-Sorbonne, 2011).

4 Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, 136.

5 Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 241.

Сличан опис је дао у својим мемоарима и Лазар Удовички: „Prešavši granicu, marširali smo pored francuske policije koja nas je sačekala, ali na naše veliko iznenađenje videli smo da nas opkoljavaju s obe strane. Marširali su sa nama izvesno vreme, a onda su nam pokazali u kome pravcu treba da idemo. Posle kilometer-dva nastavili smo običnim korakom. Tek posle više od pola dana marša saznali smo od nekih drugova koji su dan-dva pre nas prešli granicu da idemo prema nekom logoru koji se nalazi na obali Sredozemnog mora.“ Udovički, *Španija moje mladosti*, 137.

Француска држава, чију је владу водила странка радикалних социјалиста на челу са Едуаром Даладјеом (Édouard Daladier), спровела је шпанске избеглице на пуне медитеранске плаже ограђене бодљикавом жицом у близини Сен Сипријена (Saint-Cyprien) и Аржелес-сир-Мера (Argelès-sur-Mer).⁶ Без шатора, барака или било каквог заклона, заточеници су вечери проводили под отвореним небом, дочекујући јутра прекривени дебелим слојем песка и тако претварајући плаже у приказ непрегледних „гробова који дишу“.⁷ Први дани заточеништва су пролазили у покушајима француских власти и Франкових агитатора да заточенике увере како је повратак у земљу једино рационално решење. Обилазили су око логорске жице извикујући пароле и обећања која су, уместо да поколебају избеглице, снажила њихов гнев. „Jednoga agenta su uspjeli da namame k sebi, uvukli ga usred mase i isjekli noževima. Francuska policija bila je nemoćna da otkrije 'počinitelja'“⁸ Покушаји званичника логора да испитају ликвидације агитатора и нестанак њихових тела били су суочени са истом тишином и одговорима који су подсећали на сцене из чувене драме Лопеа де Вега „Фуенте Овехуна“.

Интербригадисти су се веома брзо организовали по националним, односно језички сродним групама, на сличан начин као што су били подељени у Интернационалним бригаама, и успоставили неку врсту логорске самоуправе.⁹ Сплићанин Љубо Илић је, као искусан руководицац и познавалац неколико језика, постављен на чело Логорског комитета свих интербригадиста у Сен Сипријену.¹⁰ Његово постављење је представљало и својеврсно признање читавој групи од преко пет стотина југословенских држављана који су након повлачења из Шпаније

6 Од пада владе Народног фронта, у Француској су, као и у већини европских земаља, симултано текли процеси поштравања контроле државних граница и јачања ксенофобије, антисемитизма и антикомунизма. Десничарска штампа је писала о „инвазији избеглица“, које је приказивала као „огромну анархо-марксистичку чељуст“ и као „крвожедне звери“ Интернационале. Наратив који је радикална десница успоставила на маргини постепено је нормализован и пренет у заваничан политички дискурс. Избеглице и интернирци су као доминантан европски феномен постали проблем који је „решаван“ затварањем граница и њиховом гетоизацијом. Julia Buck, „Suspect Women: The Politics of Exclusion in the French Camp of Rieucros 1939-1942“, *Journal of the Western Society for French History* (43/2015), datum pristupa 3. 9. 2018, <http://hdl.handle.net/2027/spo.0642292.0043.010>

7 Stjepan Polić, „Živi grobovi u pijesku“, *Španija 1936–1939*, knj. IV, 112–113.

8 Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 243; Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, 142.

9 Nikoliš, *n. d.*, 243.

10 Југословени груписани у импровизованим баракама су за свог команданта у Сен Сипријену најпре изабрали Кочу Поповића, а по његовом пуштању на слободу, које је уследило након интервенције француских писаца, ту функцију је вршио Коста Нађ.

изоловани у француским логорима у Сен Сипријену и Аржелес-сир-Меру. Поред ова два највећа логора, на територији француске су постојала и два логора у којима су биле заточене жене: Рјекро (Rieucros) и Брен (Brens),¹¹ док је најмањи број интербригадиста пребачен у логор Моран (Morand) код Богарија (Boghari) у Алжиру.¹² Сви они су одбили да потпишу „покајнице“ и да се одрекну политичких уверења која су их одвели у рат у Шпанији, што је био предуслов за повратак у земљу. Заточење у Француској су успели да избегну само они Југословени који су имали документа, односно стални боравак у државама које нису одузимале држављанство некадашњим борцима Републиканске армије.¹³

У импровизованом простору логора, заточеници су се суочили са недостатком хране и потпуно незадовољавајућим хигијенским условима. Управо стога су интербригадисти веома брзо почели са организовањем бројних активности, курсева и радионица, које су представљале начин да се преократи дан, али и да ојачају морал и везе поверења међу логорашима. Од другова који су формирали партијски пункт у Паризу (Вељко Влаховић, Браца Вајс, Дидо Демајо) почела је да стиже литература (у првом реду *Кратка историја СКП(б)* на руском и српскохрватском језику). Четири деценије касније, Гојко Николиш је записао да је „спокојност ума“ коју су заточеници задржали током тих првих месеци

11 На основу различитих извора могуће је утврдити да је на републиканској страни у Шпанији било и деветнаест жена из Југославије. Све су радиле као докторке и медицинско особље у болницама (др Добрила Шиљак Мезић, Корнелија Сенде Поповић, др Адела Бохуницка, др Нада Димитријевић Нешковић, Олга Драгић Беловић (Милица Милић Живковић), Елизабета Бехман Гаврић (Elizabeta Bechmann), Анамарија Баш (Anamaria Basch), Марија Хабулин, Марија Шнеман, Леа Краус, Лујза Пихлер, Ана Селеш, Браина Фос, Марија Главаш, Тереза Кучера, Марија Петелин, Edith Jungerman, Ottilia Reschitz Zanoni, Eugenia Simonetti). Видети на пример: Avgust Lešnik, Ksenija Vidmar Horvat, „The Spanish Female Volunteers from Yugoslavia as Example of Solidarity in a Transnational Context“, *International Newsletter of Communist Studies XX/XXI*, 2014–2015, 27/28, 37–51.

12 Префект Алжира, на чијој територији се налазио логор Моран код Богарија, обавестио је југословенску амбасаду у Паризу да тројица југословенских заточеника одлучно одбијају да прихвате понуђене услове, односно да се сагласе са предлогом југословенских власти да потпишу „покајнице“ како би им били враћени пасоши и држављанство. Префект је закључио допис саветом да по питању Спасоја Забунова, Божидара Масларића и Славомира Зафрановића „arreter toute intervention a leur sujet“. Видети: АЈ, Фонд 388 Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз, 388-21-6, 7, 9, 12.

13 У Шпанском рату се борило, по различитим статистикама, између 1.664 и 1.927 Југословена. Прву статистику југословенске групе су урадили Вељко Влаховић и Едуардо д'Онофрио (Eduardo d'Onofrio) у Москви током 1941. године, док је бројку од 1.927 бораца утврдио Август Лешник. Ерве Лемел је публиковао најпрецизнију статистику која садржи 122 табеле и 26 карата и пет графикана. Видети: Lemesle, „Des Yougoslaves engagés au XXe siècle“.

била заснована „na proceni globalne situacije u kojoj smo se našli i, dakako, na političkim ubjeđenjima koja su nas dovela u Španiju. Smatrali smo da su koncentracioni logori djelo ne samo francuske nego i međunarodne reakcije, nastavak one iste politike čijom žrtvom je pala i republikanska Španija. Sada joj je cilj da interbrigadiste, fizički i moralno slomije i tako oslabi antifašističke snage u Evropi.“¹⁴

Наведени цитат представља вероватно и најбоље објашњење и најјаснији одговор на питање: како су у скућеном простору логора југословенски интербригадисти изградили и сачували нераскидиве везе поверења? Искуство међународне солидарности које су стицали током живота у иностранству пре избијања рата у Шпанији, као и борбена пријатељства из трогодишењег ратовања, стварали су нови интернационалистички концепт и осећај југословенства који је превазилазио разорне етничке и националне поделе константно индиковане у самој Југославији и заснивао се на комунистичкој идеологији класног повезивања. Након формирања Комунистичке партије Хрватске и Комунистичке партије Словеније додатно је афирмисана идеја федерализације југословенске партије, као пледоаје за будућу федерализацију државе по угледу на Совјетски Савез.

У априлу 1939, већина интербригадиста је пребачена у логор Гир (Gurs), у коме су услови живота били осетно побољшани. Логораци су смештени у бараке, организована је медицинска помоћ, а хигијена је подигнута на знатно виши ниво. Истовремено је омогућено редовно снабдевање храном и функционисање поштанских услуга. Поред тога, помоћ је почела да стиже организовано од Партије и појединаца који су успели да се врате у земљу или да себи обезбеде боравак у некој другој држави. У исто време, међутим, француска држава је извршила њихово пописивање и успоставила строжи надзор. Југословенску групу су и ту водили Љубо Илић и Иван Гошњак, а чланови партијског одбора су били Влајко Беговић и Милан Калафатић, који су из Москве упућени у Шпанију као проверени кадрови.

Активно ангажовање на различитим курсевима представљало је најважнији део сваког дана, а распоред је обухватао обавезну јутарњу гимнастику, курсеве уметности и заната, политичке дебате на теме дневне политике и читање марксистичких теоретичара и писаца. Дискусије је пажљиво надгледало и усмеравало партијско руководство, што је временом почело да ствара атмосферу неповерења. Било је то време када је југословенско партијско руководство десетковано у Стаљиновим чист-

14 Nikoliš, *n. d.*, 245.

кама, те је неколико чланова Партије у Гиру оптужено за ревизионизам и троцкизам. Изречене су им казне шестомесечног искључења из Партије, које су подразумевале изолацију и повлачење из друштвеног живота. Заточени интербригадисти, одвојени од спољног света и истовремено искључени из партијске организације са којом су се идентификовали, тешко су се носили са оптужбама за дефетизам и секташтво. Привремена искључења из Партије су искусили поред осталих и: Светислав Ђорђевић, Ратко Павловић Ђићко, Гојко Николиш, Милован Ћетковић, Данило Раушевић, Илија Земан, Жикица Јовановић.¹⁵ У затвореном простору логора, изложени политичким искушењима и преиспитивањима, заточеници су изградили специфичне односе који су почивали на искуствима инклузије и изолације. Тада успостављене везе поверења (али и сумње у неке кадрове) касније су, у годинама Другог светског рата и сукоба са Совјетским Савезом, утицале на понашање људи и посредно одређивале ток многих догађаја и процеса.

Унутарпартијски диспути и размимоилажења се, међутим, нису примећивала у односу према логорским властима. У свим покушајима њиховог разбијања, врбовања за Легију странаца или укључивања у тзв. *bataillon de marche* или у радне јединице при француској армији, сви Југословени, Италијани, Румуни, Бугари и остали су наступали јединствено, захтевајући да буду третирани као ратни заробљеници и одбијајући да буду искоришћени у сврху јачања војне моћи друге државе.

У Гиру је успостављена и пракса која је заточенике повезала са „ратним кумама“ (*marainnes de guerre*), женама и девојкама које су, у складу са традицијом из времена Првог светског рата, слале писма и пакете интернирцима. Од Светског комитета жена против рата и фашизма (*Comité mondial des Femmes contre la guerre et le fascisme*), Југословенима је стигла иницијатива за успостављање контаката и редовно дописивање. Неке од тих веза су опстале и након рата, а неке прерасле у брачне заједнице, попут везе Лазара Удовичког и Камил Селб (*Camille Selb*) из Париза. Ратко Павловић, а касније и Иван Гошњак су се повезали са Надин Руж (*Nadine Rouge*), Роберт Домоњи и Гвидо Нонвеје са госпођом Подволецки (*Podvoletsky*), Лазар Латиновић са Нинет Морис (*Adrienne Maurisse Ninette*), а своје куме су имали и Коста Нађ, Влада Поповић. У пакетима које су примали од њих, уз писма су им стизале и храна и гардероба. Кореспонденција са Францускињама је интербригадистима представљала начин за учење француског језика, али и за повезивање са комунистичким ћелијама.¹⁶

15 Ђорђевић, *н. д.*, 170.

16 Udovički, *Španija moje mladosti*, 143.

Након окупације и поделе Француске у јуну 1940. године, близу 150 интернираца је из Гира пребачено у логор Верне (Vernet), док је њих стотинак враћено у логор код Аржелеса. Након успостављања нових квислиншких власти, један део је преко Марсеја, уз помоћ коју им је пружао југословенски конзул Иван Герасимовић и партијски центар који је водио Лазар Латиновић, добио важећа документа и кренуо пут Југославије. Други део интербригадиста се вратио у земљу преко партијског центра у Паризу који је водио Лазар Удовички.¹⁷

Коначно „пражњење“ логора је уследило током прве половине 1941. године, када су представници министарства рада Трећег рајха и Организације ТОТ (Organisation Todt) стигли у Верне и понудили затвореницима да се пријаве за рад у Немачкој. Руководство КПЈ тада је препоручило преосталим логорашима да прихвате понуду, која се чинила као најбоља прилика за излазак из логора. Та пракса је, међутим, изазвала различите реакције међу интернирцима, у којима су се сукобила осећања оданости и беспоговорне подршке директивама партијског руководства и борбени антифашизам који их је покретао годинама. Већина је следила упутство из Москве и прихватила могућност да се преко нацистичке организације домогну Југославије. Политичким прагматизмом су правдали и совјетско потписивања пакта са Трећим рајхом. Тумачили су га као мудар тактички потез, донет на основу негативног искуства сарадње са земљама либералне демократије, које су оптуживали за „лицемерну издају“ Шпанске републике.

Након окупације Југославије, одлазак на рад у Трећи рајх је посебно олакшан онима који би се изјаснили као Хрвати, односно који су постајући грађани новоформиране Независне Државе Хрватске именовани као Хрвати. Средином 1942. године и влада Милана Недића је упутила позив последњим заточеницима са територије Србије да се врате у земљу, уз услов да искажу лојалност новом режиму. Нико од њих није, међутим, прихватио понуду српске колаборационистичке владе. Тако су последњи заточеници француских логора у јуну 1942. пребачени у затвор у тврђави Кастр.¹⁸ Већину групе су чинили кадрови који су поред југословенског имали и совјетско држављанство и чекали да буду репатрирани у СССР, као и они који су због комунистичког ангажмана у Француској од раније били познати полицији и као потенцијална опасност задржани под надзором.¹⁹

17 Исто, 153–165.

18 Борђевић, *н. д.*, 182.

19 Љубо Илић, Фрањо Жиц, Гвидо Нонвеје и румунски комуниста Херсковизи су, због конфронтација са званичницима логора и организовања пасивног отпора приликом

Током шеснаест месеци боравка у затвору, морал и физичка кондиција су потпуно пали међу старијим и болесним интербригадистима. Наде да ће бити пребачени у Совјетски Савез такође. Разочарани и депресивни, они су били потпуно физички и ментално исцрпљени. У тврђави Кастр су били заточени у делу под директном контролом Специјалне полиције, заједно са водећим личностима централних комитета комунистичких партија Француске, Италије и Немачке: Андреом Мартијем (André Marty), Луиђијем Лонгом (Luigi Longo), Францом Далемом (Franz Dahlem) и Хајнрихом Готлоб Рауом (Heinrich Gottlob Rau). Подстакнути капитулацијом Италије 8. септембра 1943. године и свесни да би убрзо могли да буду изручени Гестапоу, заточени интербригадисти су довели одлуку о бегу.

Године које су провели иза логорске жице представљале су посебно тежак период њихових живота. Сећајући се тог времена, Гвидо Нонвеје је, у мемоарима које је писао на почетку 21. века, кратко закључио: „Прича која би могла да се испише о француским концентрационим логорима (...) је дуга и срамотна за оне који су те логоре смислили, основали и годинама одржавали.“²⁰

У борбеним јединицама

Најпрецизније податке о Југословенима учесницима Шпанског грађанског рата који су се борили у јединицама FTP-MOI је изнео Ерве Лемел у докторској тези „Des Yougoslaves engagés au XXe siècle itinéraires de volontaires en Espagne républicaine“ одбрањеној на Универзитету Париз 1, Пантеон-Сорбона, 2011. године. Његова детаљна и темељна анализа представља просопографску студију која пружа вишеслојне податке о групи као целини и детаљне информације о готово сваком њеном члану појединачно. Поред осталог, Лемел је прикупио податке о 65 Југословена који су се након Шпаније и година проведених у логорима борили у Француској током Другог светског рата. У Покрету отпора у зони Југ су 1944. били: Влајко Беговић, Љубо Илић, Лазар Латинковић, Гвидо Нонвеје, Милан Милушић, Матија Урадин, Иван Канроцо, Ђуро Прица, Димитрије Котуровић, Александар и Добрила Мезић, Никола Челебић, Јосип Абрамовић, Светислав Ђорђевић, Милан Калафатић, Никола Кова-

покушаја мобилизовања интербригадиста у помоћне јединице француске војске, упућени најпре у затвор у Поу, а затим пребачени у затвор Сен Мишел у Тулузу, где их је затекла вест о нападу Немачке на Совјетски Савез. Nonveiller, *Sećanja građanina dvadesetog veka*, 193.

20 Nonveiller, *n. d.*, 184.

чевић, Трајко Мишковски, Томо Пезер, Вељко Рибар, Петар Калев, Сава Ћипровац, Петар Црнковић, Томасо Кварантото, Јурај Тихи, Јоте Верган, Силвестер Фурлан, Ђуро Недвеш, Александар Живадиновић, Ана и Антон Селеш, Димитрије Станисављевић, Славко Крнц.

У зони Север је било 14 бораца: Халид Чолић, Леа Краус, Борислав Радић, Цирил Ушањ, Фрањо Госен (Gossain), Антон Друфовка, Иван Грегорчич, Иван Пауновић, Ђуро Легац, Иван Дебенц, Симо Косановић, Петар Миловановић, Миха Поцрвина, Иван Кулето, Лазар Удовички.

За шесторицу Лемел није могао да утврди где су се налазили током 1944: Андреј Ерјавец и Андреј Ријавец (можда иста особа), Марвин, Јоже Саксида, Деди Вели (касније један од руководиоца КП Албаније), Станислав Вилхар. У то време већ су били мртви Мијо Бабић, Андреј Колешников, Драго Нешић, Рикардо Рорегер (Riccardo Rohregger), док су у затворима и логорима у Трећем рајху били: Емил Димић, Душан Ђурђић, Лиза Гаврић, Рудолф Матић, Миливоје Миљковић, Ђовани Скудери (Giovanni Scuderi), Алојз Шкетел и Лазар Удовички. У Шпанији је тада већ био затворен Ђуро Бировљев, а у Италији су се борили Антон Цетин и Антон Укмар.

Поред интербригадиста, бројни југословенски радници које је рат затекао у Француској су се прикључили Покрету отпора и учествовали у борбеним активностима у обе зоне. Према неким проценама 2.500 југословенских исељеника је крај рата у Француској дочекало у јединицама Покрета отпора. Тако је у јуну 1944. године одржана и конференција делегата Народноослободилачког покрета Југославије у Француској, на којој је изабран Народноослободилачки одбор ослобођења Југославије. Чинило га је 16 чланова, који су издавали и лист *Нова Југославија*. Задатак Народноослободилачког одбора је био да окупи југословенске исељенике и организује помоћ покрету отпора у Француској, али и партизанској борби у Југославији. До краја године у Француској је било формирано чак једанаест народноослободилачких одбора.²¹

Делатност југословенских интербригадиста у Француској је била специфична, јер је искључиво подразумевала сарадњу са FTP-MOI.²²

21 Grupa autora, *Hronologija narodnooslobodilačkog rata 1941–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1964)

22 О странцима у Покрету отпора у Француској видети: Robert Gildea, *Fighters in the Shadow. A New History of the French Resistance*, (London: Faber&Faber 2015); Charles Katz, „Les étrangers dans la Résistance à Grenoble“, *Grenoble et le Vercors. De la Résistance à la Libération 1940–1944*, (Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 2003); Stéphane Courtois, Denis Peschanski, Adam Rayski, *Le Sang de l'étranger. Les immigrés de la M.O.I. dans la Résistance*, (Paris: Fayard, 1989); Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*, (New York: Alfred A. Knopf, 1972).

Имала је две фазе и била подељена у два региона. Прва фаза је трајала до средине 1943. и примарно обухватала напоре да се они који легално, или не, изађу из логора упуте назад у земљу. Друга је уследила након пада Италије и поразумевала активно укључивање бивших интербригадиста у борбене групе Покрета отпора у Француској. Пунктови за прихватање одбеглих из логора формирано на југу у Марсеју и на северу у Паризу тада су затворени, а њихови координатори премештени на нове задатке. Након што је извршио своју улогу у Марсеју, Лазар Латиновић је прешао у Швајцарску, где је са бившим конзулом Герасимовићем организовао прихват југословенских избеглица и њихов даљи трансфер у земљу. Лазар Удовички се придружио групама FTP-MOI, да би касније из Париза прешао у Лил (Lille) и Кале (Pas-de-Calais). Ту је успоставио блиску сарадњу са Артуром Лондоном (Artur London - Gérard) и Лујом Гроновским (Louis Gronowski - Bruno), вођом јеврејске секције при MOI и једним од кључних људи у комунистичком покрету отпора на северу Француске.²³ Диверзантске акције су изазивале жестоке реакције Гестапоа и строг надзор и праћење, што је водило честим и брзим разбијањима диверзантских група по градовима. У једној таквој акцији ухапшен је и Лазар Удовички и, након времена проведеног у француском затвору, упућен у логор у Немачкој.

Међу интербригадистима који нису успели да се извуку из Француске а који су се прикључили Покрету отпора најистакнутију улогу је имао млади радник из Раковице Димитрије Котуровић.²⁴ После повлачења из Шпаније, он је делио судбину свих Југословена у француским логорима. Успео је да побегне из логора и да се придружи марсејским групама FTP-MOI у којима је од првих дана био задужен за оружје и експлозиве. У лето 1943. године, када је већина Италијана који су до тада били активни у Покрету отпора у Јужној Француској прешла у Италију да тамо настави борбу против фашизма и након што је легендарни борац Мардиросијан (Nechan Der Mardirossian) пребацио већину бораца у Тулон и Ницу, Котуровић је био један од оних који

23 Њихово пријатељство је настављено у деценијама након завршетка рата, када је Удовички своју француску борачку пензију читаве две деценије делио са Гроновским. Као емигрант у Француској након 1968. године и без могућности и жеље да се врати у Пољску, Гроновски је преживљавао захваљујући пријатељству успостављеном за време рата. Udovički, *n. d.*, 155–157.

24 Рођен на Убу, 23. новембра 1911, он је у раним годинама започео самосталан живот као механичар у београдском предграђу Раковица. Са 25 година је отишао у Шпанију и придружио се батаљону „Буро Ђаковић“ 129. интернационалне бригаде 9. септембра 1937. Котуровић је након осам месеци добио чин водника шпанске републиканске војске. Његови најближи пријатељи у Шпанији били су Марко Орешковић, Данило Лекић и Лука Балтић. АЈ, 724-ŠP VIII-K/21 Димитрије Котуровић.

су реорганизовали диверзантске групе и успоставили нове акционе тимове у Марсеју. Један од сабораца га је описао као „тврдог човека“, врло строгог и захтевног. У сећањима Александра Мезића и Отмара Креачића, Котуровић је издвојен као посебно снажна личност, велике личне храбрости и спремности на жртву. Доктор Мезић је описао његове бројне акције, истичући спретност и довитљивост као посебно важне особине младог илегалца. Мајор Кот, како му је био надимак, погинуо је у једном од склоништа у коме је припремао експлозив за даље акције у априлу 1944. Имао је 33 године.²⁵ Његови посмртни остаци су након рата сахрањени на марсејском гробљу, где се његов гроб и данас одржава. На зиду Марсејске школе Lycée Le Châtelier на углу улица Boulevard National и Moulin de la Villette и данас се налази скромна спомен-плоча која чува успомену на тог храбарог борца. У Београду аматерско уметничко друштво у Раковици и данас носи његово име.

Поред Котуровића, посебно важно место у јединицама француских партизана и илегалца на југу су заузела четворица Југословена који су септембра 1943. побегли из затвора у Кастру.

Група из Кастра

У затвору у Кастру било је петнаестак Југословена. Они који су објавили сећања различито су објашњавали одлуку да се у групу бегунаца укључе само четворица затвореника. Док су Влајко Беговић и Гвидо Нонвеје физичку неспремност старијих заточеника нагласили као главни разлог због кога они нису укључени у планирану акцију, Светислав Ђорђевић је сопствено, као и искључење осталих другова, објашњавао себичношћу и охолошћу уске групе бегунаца. У својим мемоарима није скривао ни лоше односе које је имао са Миланом Калафатићем у време школовања и рада у Москви на Комунистичком универзитету националних мањина Запада (КУНМЗ).²⁶ Ђорђевић је навео и да је под отужбом за „троцкизам“ и „дефетизам“ искључен из Партије у време заточења у Гиру.

У тренутку њиховог бега из Кастра, средином септембра 1943, започео је посебно активан период FTP-MOI у јужној зони. Бригада Мар-

25 У сећањима прикупљеним у зборнику *Španija 1936–1939*, Димитрија Котуровића помиње неколико учесника Шпанског рата: Vojo Todorović Lerer, „Od Monroja do San Matea“, III, 224–230; Dr Aleksandar Mezić, „Marselj“, IV, 482–512; Otmar Kreačić, „Dimitrije Koturović Kot“, V, 116–119.

26 КУНМЗ је скраћеница за Комунистический универзитет национальных меньшинств Запада на коме је школован највећи број југословенских комуниста. Поред КУНМЗ, велики број Југословена је похађао и МЛШ - Международная ленинская школа.

сел Ланже (Marcel Langer) у Тулузу, одред Мара (Marat) у Марсеју, одред Кармањол (Carmagnole) у Лиону и одред Слобода (Liberté) у Греноблу су вршили диврзантске акције у градовима и саботаже на саобраћајницама и привредним и војним постројењима. Састављени су били од илегалаца бројних националности – највише Јевреја из различитих европских земаља који су на путу ка Палестини заустављени у Француској и уласком у јединице отпора избегли изручење у логоре на територији Трећег рајха. Странци су се укључивали у ФТР-МОИ свесни да им је непријатељ био исти без обзира на то где су ратовали против њега.

Ко су била четворица Југословена који су се истакли у француском покрету отпора током 1943. и 1944. године? Њихове кратке биографије дају јасне одговоре.

Највише позиције у редовима ФТР-МОИ одмах је добио Љубо Илић. Рођени Сплићанин је из Југославије је отишао у Париз, где је започео студије архитектуре и урбанизма 1926. године. Пет година касније се придружио Комунистичкој партији Француске и Комунистичкој партији Југославије. Као комуниста, ухапшен је 1934. и без суђења задржан у затвору четири месеца након убиства краља Александра у Марсеју. Иако није осуђен, француски званичници су наредили његово протеривање у Шпанију. Та епизода се, међутим, завршила и пре него што је почела, пошто су шпанске пограничне службе одбиле да га пусте у земљу.²⁷

По завршетку студија, Илић је радио у бројним архитектонским бироима и истовремено био активан партијски радник. Организовао је штампање и трансфер илегалне комунистичке штампе из Француске у Југославију и растурање *Пролетера* и *Дела*. Био је члан комунистичког удружења Пријатељи света (*Les Amis du Monde*) које су водили Анри Барбис (Henri Barbusse), Пол Вејант-Кутирије (Paul Vaillante-Couturier) и Луј Арагон (Louis Aragorn), где је вршио дужност секретара. Такође је био члан Удружења револуционарних писаца и уметника (*Association des Écrivains et Artistes Révolutionnaires*).²⁸ Љубо Илић је у то време успео да оствари велики утицај на Удружење југословенских студената у Паризу и да их приближи идејама комунизма.

Био је један од првих који су се придружили републиканским снагама у септембру 1936. године. У Шпанију је стигао преко Марсеја у вре-

27 АЈ 724- ШР VIII-1/1 Ljubo Ilić.

28 У то време у Паризу је живело неколико Југословена који су били блиски надреалистичком покрету: Коча Поповић, Ото Бихаљ Мерин, Ђорђе Андрејевић Кун, Алеш Беблер, Ђорђе Костић, Душан Матић, Марко Ристић. Они су постепено све активније учествовали у комунистичком покрету (посебно након *Congrès international des écrivains pour la défense de la culture* у јуну 1935). О том сложеном односу видети: Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, (Zagreb: Liber, 1970), 35–36.

ме када Интернационалне бригаде још увек нису биле формиране. Придружио се Петом пуку Народне милиције (Quinto Regimiento de Milicias Populares), да би од октобра 1936. до јануара 1937. био премештен на место комесара у батаљону „Домбровски“. Након рањавања у бици за Мадрид завршио је курс на Високој војној школи у Позорубију, да би од априла 1937. био командант партизанске герилске јединице – 76. дивизије и мајор XIV корпуса.²⁹ Након војног тренинга, партизанске јединице које је водио су слате иза непријатељских линија у регион Кордобе и Гранаде, где су организовале бројне саботаже. Тридесет три Југословена постала су тзв. *guerrilleros* у шпанском рату. Иља Еренбург, Ернест Хемингвеј и Михаил Колцов су писали о овим партизанским јединицама и њиховом изузетном војном искуству.³⁰ Себе нису називали партизанима или минерима, већ саботерима, диверзантима, односно герилским

29 Члан прашке студентске групе која је у јануару 1937. дошла у Шпанију, Лазар Удовички је оставио интересантно сведочење о организацији школе. Она се налазила у шуми близу места Позорубио (Pozorzubio). Састојала се од неколико војних барака, али су часови често организовани у шуми, где су столови постављени између дрвећа. Студенти су слушали предаваче који су били претежно совјетски официри. Борци Интернационалних бригада су били у могућности да похађају курсеве марксизма-лењинизма, организације и политичке припреме војног устанка, вођења грађанског рата, као и курсеве језика. Према мемоарима једног од команданата школе Светислава Ђорђевић Лопачова (југословенског комунисте који је живео и радио у Москви од 1927. до 1937. године), директор школе био је Клаус Бекер, а политички комесар био је Бугарин Табаков. Лазар Удовички у својим мемоарима помиње предавача Раблеа. У школи је радило четрнаест југословенских предавача (Периша Костић, Божидар Масларић, Андрија Милић, Шпиро Вујовић, Вељко Влаховић, Коста Нађ). Видети: Udovički, *n. d.*; Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, (Београд, Институт за новију историју Србије, 2010), 201.

Поред школе у Позорубију, у мемоарима учесника рата се помињу школе у Албасетеу (Albacete), Виљануева де Кордобе (Villanueva de Cordoba), Хаену (Jaén), у Фигересу (Figueres), Валенсији (Valencia). Алексеј Тимофејев наводи могућност да су школе мењале локацију, те одатле тако велики број топонима који се срећу у литератури. Углавном су биле специјализоване за изучавање партизанске тактике. Полазници су били укључени у војно-техничке радионице, где су добијали прецизне инструкције о практичној организацији ратовања. Стицали су знање о војној топографији, транспортима, муницији, припреми експлозива. Видети: Hariš-Gromovnik, *n. d.*, 31–32; Тимофејев, *n. d.*, 203.

Образовање је било практично и ученици су подстицани да и сами постану предавачи након иницијалне обуке (учило се од ученика). Први наставници у специјалним војним школама били су претежно совјетски инструктори (Станислав А. Ваупшасов, Иља Г. Старинов, Николај К. Патрахалџев, Максим К. Кочегаров, Николај А. Прокопјук, Артур К. Спрогис). Водећа особа међу њима је био Јан К. Берзин, оснивач и дугогодишњи шеф совјетске војно-обавештајне службе (1924–1935), који је радио као главни војни саветник републиканских снага и организатор партизанске мреже. Сви су у своме раду користили шпанске псеудониме. Видети: Тимофејев, *n. d.*, 202.

30 Видети: Тимофејев, *n. d.*, 202.

борцима. Свака диверзантска јединица је имала инструктора из Совјетског Савеза. Временом су герилске јединице инкорпориране у XIV корпус, који је бројао више од две хиљаде бораца. Илић је у Шпанији рањаван три пута и добио је чин мајора. Међутим, због тешког здравственог стања, повучен је са фронта и постављен за команданта Специјалне војне школе у Барселони.

Током повлачења Републиканске армије са Ебра, био је у директном контакту са начелником Генералштаба, генералом Винсентеом Роњом (Vincente Rocha). Високи положаји које је заузимао су га немinovно упућивали на бројне контакте са утицајним личностима, што је постало јасно и када је попуњавао упитник Комунистичке партије Шпаније у мају 1938. године. Љубо Илић је одговорио на бројна питања, а на питање која особа може да потврди истинитост његових тврдњи навео је Андреа Мартија. У карактеристикама које су у Москви исписане о свим члановима Интернационалних бригада, Илића је Вељко Влаховић описао као „способног“, „енергичног“ човека који се „истиче ауторитетом“, али који „није раскрстио са стинобуржоаским склоностима“ и који је „самољубив“ и „самохвалисав“.³¹ Његов ауторитет и добре преговарачке способности јасно су се виделе у годинама заточења у логорима и затворима када је увек биран за команданта свих интербригадиста. За учешће у Шпанском рату, Илић је одликован орденом *Defensa de Madrid* и *Medalla de Sufrimientos por la Patria*.

Одмах након бега из затвора у Кастру и активирања у Покрету отпора у Француској, Илић је као мајор шпанске војске укључен у главни штаб FTP-MOI у Лиону и постао командант зоне Југ, а након уласка савезника на француску територију, позван је у Национални војни комитет Француске као командант јединица Имигрантских радника поред Алфреда Малре-Жоенвила (Alfred Malleret-Joinville) и Шарла Тијона (Charles Tillon). Промовисан је у генерала француског Покрета отпора, а у октобру 1944. акредитован у Врховном штабу (Supreme Headquarters) свих савезничких експедиционих снага (Allied Expeditionary Forces) као шеф југословенске војне мисије, да би од јануара 1945. био премештен на дужност југословенског војног аташеа у Паризу. Након рата је добио диплому Националног војног комитета и одликован медаљом француског Покрета отпора, Ратним крстом и Легијом части.

По ослобођењу Југославије, Илић је наставио рад у дипломатској служби. У марту 1946. водио је дипломатску мисију у земљама Латинске Америке, успостављајући односе између социјалистичке Југосла-

31 РГАСПИ, фонд Исполком Коминтерна, Личные дела членов КП Југославији, Личное дело но. 145, 495-277-630-2.

вије и Мексика, Бразила, Уругваја, Аргентине, Чилеа и Боливије. Био је специјални саветник у Министарству спољних послова Владе ФНРЈ (од септембра 1947), помоћник министра грађевинарства (од јануара 1948), председник Одбора за локалну привреду и комуналне послове Владе ФНРЈ, (од априла 1949), амбасадор у Норвешкој (од априла 1951), амбасадор у Мексику (октобар 1953), председник Одбора за јавне радове и урбанизам СФРЈ (од 1956), амбасадор у Данској (од 1962), саветник савезног секретара за иностране послове, амбасадору у Швајцарској (од 1967. године). Пензионисан је 1974, када је постао члан Савета Федерације. У Југославији је био носилац Медаље за храброст, Партизанске звезде првог реда, Ордена заслуга за народ, Ордена братства и јединства и најпрестижнијег – Ордена народног хероја.³²

Илић је био ожењен једном од најистакнутијих оперских уметница – легендарном Зинком Миланов Кунц, која је била ангажована у југословенским оперским кућама, у њујоршком Метрополитену (Metropolitan) и миланској Скали (La Scala). Умро је 17. марта 1994. и сахрањен у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу у Београду.

Уз њега је посебно место у групама бораца FTP-MOI и командне позиције стекао Гвидо Нонвеје, који је због одличног познавања неколико страних језика и искуства из Шпаније произведен у чин капетана.³³ У мемоарима које су његови најближи сарадници објавили након његове смрти, Нонвеје је описао те неформалне групе као моралну снагу грађана Француске у данима када се победа над фашизмом чинила прилично далеком. Као и Илић, и Нонвеје је рођен на Јадранском приморју, у Ријеци 1913. године. Био је син инжењера хемије Лина Нонвејеа који је пропутовао читаву Европу и децу школовао у Ријеци, Бечу и Сплиту. Гвидо је од најранијих година знао да жели да постане ентомолог, а његови ученици су увек истицали да је постао један од најзначајнијих ентомолога 20. века.³⁴ Одатле и надимак „Кукац“ који су му дали другови и који му је остао до краја живота.

Током 30-их година студирао је пољопривреду на универзитету у Загребу и Београду, где се укључио у студентске левичарске покрете и постао члан Комунистичке партије Југославије. Одлучио је да напусти Београд и да оде у Шпанију у јуну 1937. године.

32 АЈ, 724, ШР VIII-I/1, Ljubo Ilić.

33 РГАСПИ, 495-277-705 Нонвеје Гвидо. -Досије Гвида Нонвејеа је веома танак и садржи само основне податке који се налазе и у Архиву Југославије. АЈ, 724- ШР VIII-N/9 Guido Nonveiller.

34 Већ са шеснаест година (1929) је открио нову подврсту инсеката – трчуљка, на планини Биоково, коју је Giuseppe Muller назвао по њему – *Trechus nonveilleri*.

По доласку у Шпанију, Гвидо је најпре упућен на војну обуку, а затим прикључен чети „Матија Губец“ батаљона „Димитров“ XV интернационалне бригаде, где је стекао чин поручника. О тешким биткама које је водио већ првих дана по укључењу у борбене јединице најбоље сведочи реченица: „Која је цена плаћена за заузеће Quinta i Belchite, može se ceniti prema gubicima moje jedinice. Četa 'Matija Gubec' je brojala, u punom sastavu, oko 120 boraca. Po završetku operacije koja je trajala 15 dana, u četi nas je ostalo tačno tri borca и 4 camilleros-a (nosачи болничких носила).“³⁵ Крај рата, Нонвеје је дочекао у 129. интернационалној бригади за посебне намене, која је формирана спајањем батаљона „Димитров“ и „Ђура Ђаковић“.³⁶ Након пораза Шпанске републике, Нонвеје је био затворен у логорима Сен Сипријен и Верне, а такође и у затворима у градовима По и Тулуз. Његово последње заточење је било у затвору Кастр. Као политолога био је близак сарадник високо ранжираних другова, којима је помагао при писању извештаја и дописа које су слали партијским центрима и тако често био укључен у активности које му сам чин поручника сигурно не би омогућио.³⁷

Своје искуство учешћа у Покрету отпора Нонвеје је описао као „бурно и необично“. Након бега из затвора, укључио се у организацију Имигрантских радника у Тулузу, где је због конспиративности одвојен од осталих другова. За разлику од „макија“ (maquis), који су припадали деголовском покрету отпора и у планинама Француске пасивно чекали долазак француске војске и савезника, Комунистичка партија је подстицала активну борбу и сталне оружане нападе на окупационе снаге. Организације FTP и MOI су формално биле подељене и свака је функционисала на нивоу војних региона који су обухватили по шест департмана. Штабови региона FTP и MOI су били састављен од три члана: војног, техничког и политичког комесара, док је одреде чинило четири-пет чланова, од којих је један био одређен за вођу. У Лиону је било смештено седиште главног штаба за јужну Француску. Нонвеје је одмах по доласку одређен за војног комесара (команданта) у штабу војног региона А, са седиштем у Сент Етјену (Saint Etienne).³⁸ Технички комесар његовог штаба био је

35 Nonveiller, *Sećanja*, 166.

36 Поред 129. бригаде, Југословени су чинили већину и у антитенковској батерији „Петко Милетић“.

37 Поред српскохрватског, Гвидо Нонвеје је писао и објављивао на немачком, француском, енглеском, италијанском и шпанском језику, а служио се португалским, руским, чешким и многим другим словенским језицима.

38 Коментаришући своје намештење на место војног комесара региона А и постављање Илића на место команданта одреда FTP-MOI у штабу за јужну Француску, Гвидо Нонвеје је закључио: „pod kakvim okolnostima je štab FTP-MOI bio prisiljen tada da

Пољак, а политички комесар Италијан. Нонвеје никада није сазнао њихов идентитет, нити њихова права имена, а и он је за њих остао познат само по ратном имену „Морел“. Група којој је припадао је вршила диверзије у биоскопима који су давали пројекције за војнике Вермахта, на железници, индустријским објектима и у рудницима. Нападали су немачке јединице у граду и посебно чланове фашистичке милиције.

Активности борбених група МОИ су биле интензивне до краја 1943, а затим је њихова борбеност постепено опадала до пред само ослобођење Француске. Нонвеје је почетком 1944. пребачен из Сент Етјена у Лион, где је одређен за инструктора „Патриотске милиције“ која је требало да служи као резерва за попуњавање јединица FTP.³⁹

По ослобођењу Лиона, FTP и МОИ су прешли у Француске снаге унутрашњих послова (*Les Forces françaises de l'intérieur - FFI*), за разлику од француских војних јединица које су се бориле у саставу савезничких армија. Тако је Нонвеје добио чин капетана FFI односно капетана француске жандармерије. Крај рата у Француској је дочекао у новоформираном „Југословенском одреду“ који су чинили Југословени из Швајцарске и Француске. Одлазак из јединица Покрета отпора у Француској је описао речима: „Из тих одреда сам отишао нечујно и неприметно као да никада нисам био њихов члан.“⁴⁰

После рата, Гвидо Нонвеје је радио краће време у југословенској амбасади у Паризу. Вратио се на Универзитет у Београду 1945. године, где је предавао на Пољопривредном факултету. Био је оснивач и први директор Савезног института за заштиту биља Југославије и шеф Службе за заштиту биља. Нонвеје је пропутовао афрички континент, радио у Тунису као службеник за заштиту биља, а као стручњак Организације за храну и пољопривреду Уједињених нација (FAO) у Јаундеу у Камеруну. Године 1989. је постао носилац *l'Ordre des Palmes Académiques*, највишег степена академске части који му је дала француска влада. Током ратова у Југославији деведесетих, преселио се у Париз и као пензионер у

radi, kada je tek odbeglim robijašima poverio tako odgovorne zadatke, za koje praktično ničim nisu bili pripremljeni.“ Nonveiller, *Sećanja*, 220.

39 Са приближавањем савезничких трупа, јединице МОИ су се поново активирале. Сукоб са стражарима једног објекта у Лиону је тада прерастао у свеопшти устанак против нацистичких окупационих власти. Нонвеје је у мемоарима трагичан завршетак те акције упоредио са Варшавским устанком и коментарисао: „Акција у Лиону није била испланирана од савезничке команде, већ је настала спонтано (...). Из страха од евентуалних политичких последица по унутрашње односе у Француској, поменута команда је хтела да ослобођење, макар и једног дела територије окупиране Француске, буде део њених јединица а не покрета отпора, а поготово не оног дела отпора који се налазио под утицајем Комунистичке партије.“ Nonveiller, *Sećanja*, 234.

40 Nonveiller, *Sećanja*, 236.

деветој деценији живота радио у Musée national d'histoire naturelle. Као и сви остали преживели добровољци Шпанског рата, 1996. је постао почасни грађанин Шпаније. Исте године у Француској је добио правни статус бившег ратника (*anciens combattants*).

О активностима Влајка Беговића у Шпанији и Француској није сачувано много података, осим његовог веома детаљног описа бекства из затвора Кастр.⁴¹ Његов обиман досије у фонду ИК КИ садржи податке везане за догађаје до 1938. и након 1953. и кратке информације о позицијама на којима се налазио после 1945. године. Посредно о динамици његовог живота речито говоре псеудоними које је користио у периоду до доласка у Шпанију: Јан, Оскар Ригер, Мирко, Унгер, Ханс, Боро Станковић, Миловановић, Стефан Штерн, Јосиф Маркштајн, Боти, Владимир Стефановић, као и занимања која је пријавио да је обављао: зидар, машински техничар, геодета, сарадник комунистичке штампе, новинар, уредник, предавач, цензор иностране штампе, „партијски радник ангажован на пословима посебног карактера по полицијској и војној линији“, инструктор.⁴²

У аутобиографији коју је написао 10. фебруара 1938. у Албасетеу, навео је да је рођен у Факовићима код Тузле 1905. године. Његов отац Симо је био укључен у српски национално-ослободилачки покрет у Аустроугарској и због тога осуђен на 20 година робије. Након рата је као сеоски свештеник службовао на Палама код Сарајева и био члан Радикалне странке. По Беговићевим речима, мајка Милена је, за разлику од оца, иако полуписмена, била симпатизер комунистичког покрета и активно помагала различите делатности свога сина. У свим биографијама се као компромитујућа за њега наводила чињеница да му је најближи рођак био „истакнути фашистички радник“ Доброслав Јевђевић. Подозрење су изазивале и блиске везе које је имао са Светозаром Прибићевићем. У раној младости Беговић је био члан Сокола и Организације југословенских националиста, да би по одласку у Праг постао члан СКОЈ-а, а затим и Комунистичке партије Чехословачке 1927.⁴³ У различитим периодима био је члан КП Француске и КП Југославије. По налогу Владимира Ђопића Сењка, 1932–1933. упућен је у Југославију да ради на јачању партијске организације кроз делатност Уједињене револуционарне ом-

41 Vlajko Begović, „Bekstvo iz logora Kastre“, *Španija 1936–1939*, 206–232.

42 РГАСПИ, фонд Исполком Коминтерна, Личные дела членов КП Югославии, Личное дело но. 145, Биография Владимира Стефанович, 10/6/1938, 495-277-17-59; АЈ, 724-ŠP VIII-B/54 Vlajko Begović, lični dosije.

43 РГАСПИ, 495-277-17-30, 31, 32.

ладине, а по налогу Влахова да успостави везе са ВМРО.⁴⁴ Упозорен да му се припрема хапшење, он се бежећи од југословенских власти пребацио на Косово код Адама, брата Светозара Прибићевића, а одатле у Албанију, Италију, Аустрију. На основу Закона о заштити државе, у одсуству је осуђен на 12 година затвора. Учествовао је у формирању југословенске секције при Комунистичкој партији Француске и у писању и дистрибуцији листова *Слога* и *Balkan Correspondence*, намењених југословенским емигрантима у Француској и Белгији.⁴⁵

У Совјетски Савез је стигао из Француске у фебруару 1935. и већ у априлу га је ухапсио НКВД под сумњом да је провокатор и фашистички агент.⁴⁶ Сумњу НКВД је пробудила чињеница да је успео да избегне хапшење у Југославији 1932. године. Након што је „просидел в Бутырках“ 15 дана, пуштен је и упућен на полагање војног испита. Кадровско одељење Коминтерне је искушавало његову лојалност предлозима за укључивање у партизанске одреде у Абисинији и Манџурији, да би на крају био упућен у Шпанију као совјетски држављанин 19. октобра 1936.⁴⁷

У Шпанију је, по другом сведочењу, стигао почетком 1937. и најпре постављен у „словенску чету“ 8. батаљона 13. бригаде, затим у Одељење иностраних кадрова Генералног штаба Интернационалних бригада у Албасетеу, као сарадник а касније и руководилац „балканско-балтичке секције“, да би од јануара 1937. био постављен за начелника друге секције штаба 15. интернационалне бригаде. Александар Белов (кодно име Георгија Дамјанова)⁴⁸ 26. октобра 1937. поставио га је на место руководиоца Специјалног одељења у бази Интернационалних бригада у Албасетеу на коме се налазио до разрешења које је, на иницијативу Мартија, спроведено без објашњења 6. фебруара 1938.⁴⁹

Након повлачења Интернационалних бригада и затварања југословенских интербригадиста у логоре у Француској, Беговић се помиње у бројним сећањима као један од главних организатора живота и партијског рада. Његов опис бега из Кастра представља веома прецизну слику живота у затвору, посебно када се упореди са сећањима и ту-

44 О Влахову видети текст у овом зборнику: Оливера Драгишић, „Иван Винаров: биографија као прилог разумевању транснационалног приступа у историографским истраживањима балканске прошлости“.

45 РГАСПИ, 495-277-17-63, 64, 65, 66, 67.

46 РГАСПИ, 495-277-17-70, 71.

47 РГАСПИ, 495-277-17-65.

48 О Дамјанову видети текст у овом зборнику: О. Драгишић, „Иван Винаров“.

49 Како га је Марти без објашњења сменио са позиције начелника Специјалног одељења Интербригада, Беговић је тражио да се испита његово деловање пре Шпаније и у Шпанији и предлагао да своје послове тајног карактера изнесе лично и усмено пред одговарајућом одговорном особом. РГАСПИ, 495-277-17-65, 68.

мачењима истог догађаја које су записали Гвидо Нонвеје и Светислав Ђорђевић Лопачов.

Влајко Беговић се прикључио Покрету отпора у Марсеју, где је учествовао у акцијама одреда Мара до почетка 1944. Отприлике у исто време када и Гвидо Нонвеје, и он је пребачен у Лион у главни штаб ФТР-МОI за Јужну Француску, где се већ налазио Љубо Илић. Ту је добио функцију политичког комесара, а затим и чин пуковника Француских снага унутрашњих послова.

Након 1945. Беговић се укључио у рад југословенских партијских и државних тела (био је члан ЦК КП Босне и Херцеговине 1948, члан ЦК КП Југославије 1952, директор Управе економског планирања 1953, члан Централне комисије за израду новог економског система 1953, директор *Борбе* 1954–55. и 1957, директор Института за међународну политику и економију 1955).⁵⁰ Био је члан ЦК СКЈ, народни посланик Савезне скупштине и члан Савета Федерације. Умро је у Београду 1989. године.

Најзад, последњи члан југословенске четворке која је септембарске ноћи 1943. побегла из затвора у Кастру био је Емилијан Милан Калафатић, познат под псеудонимима: Иван Феодорович Частек, Драгослав Иванич и Николај Николајевич. Рођен је 12. септембра 1907. у Брибиру код Цриквенице у Хрватској. Напустио је Југославију у потрази за бољим животом, следећи пример оца који је живео и радио у Канади. Као физички радник је живео у Француској од 1925. до 1931. године. Одмах по доласку је постао члан Комунистичке партије Француске и посвећен идејама пролетерске револуције. Године 1932. прешао је у Совјетски Савез, где је постао студент на КУНМЗ-у. Током кратког периода између Француске и СССР-а, Калафатић је постао члан КПЈ и послат у Немачку, где је

50 Беговић је привукао посебну пажњу Москве после избијања нереда у Будимпешти 1956. године, као жестоки критичар земаља реалног социјализма. У једном од извештаја који су написани о њему 8. децембра 1956, наведено је доста тешких констатација у закључку: „У стварности он влада псеудонаучним знањима у области политичких и економских наука. У политици ће увек да брани званично признату и одраније утврђену линију, при чему у многим политичким питањима исказује реакционарну тачку гледања него сам римски папа.“ РГАСПИ, 495-277-17-42, 43. *Борба* је у три броја, почевши од 17. новембра 1956, у наставцима објавила Беговићев текст „Будимпешта пред устанак“ у коме је описао атмосферу у овом граду на предавањима која је држао о југословенском привредном систему и економској политици, као и сусрете са представницима Економског института Мађарске академије наука и других института, представницима државних органа и члановима ЦК Мађарске радничке партије. Нови текст о ситуацији у Мађарској је објавио 5. априла 1957. као одговор на нападе из Москве. Уредништво *Борбе* се касније оградило од његових ставова, које је означило као личне, а не као ставове који одражавају уређивачку политику листа. РГАСПИ, 495-277-17-49, 50, 51.

одмах и ухапшен (у Минхену). Као политички емигрант и комунист, био је затваран у Ријеци, Удинама и Трсту.

Коминтерна га је послала у Шпанију у јесен 1936, где се прикључио КП Шпаније. Придружио се XVIII међународном бригадном батаљону „Чапајев“, у коме је постао партијски секретар и стекао чин поручника. Од 1937. радио је у одсеку обавештајних служби Интернационалних бригада у Барселони у делу за контрашпијунажу, да би годину дана касније био пребачен у обавештајно одељење совјетског штаба. Приликом повлачења из Шпаније, Калафатић је био задужен за пребацавање тајног архива Интренационалних бригада из Барселоне.⁵¹

У Француској је био у логорима Аржелес, Гир и у затвору Кастр. Вршио је функцију организационог секретара југословенских интербригадиста. Након бекства из Кастра придружио се МОИ групама и радио на организацији партизанских одреда на југу Француске. Као члан комитета за јужну зону био је задужен за указивање помоћи совјетским ратним затвореницима који су се нашли на територији Француске. Такође је тајно био ангажован у јединицама Вермахта при којима су се налазили бивши совјетски држављани. Детаљи о тим његовим делатностима, нажалост, нису познати.

Постављен је за комесара Првог пука совјетских грађана на југу Француске који је деловао у департаманима Тарн и Аверон. Ту је био познат под именом Фернанд, а неке од епизоде које је проживео су, по његовом сведочењу, описане у књизи *Капетан црних ђавола (Capitaine des diables noirs)*. У Француској је добио чин мајора. По доласку совјетских дипломатских представника у Париз, предао је дужност комесара Првог совјетског пука и прешао на рад по линији КПЈ. Крајем октобра 1944. је дошао у Југославију. Ту је био заменик начелника Првог одељења Озне у чину потпуковника. Вршио је и дужност организационог секретара Војводине, био посланик у парламенту Србије и заменик министра шума. Награђен је Орденом за заслуге, Партизанском звездом, Ратним крстом и Пољским редом братства и јединства.⁵²

Након раскида Југославије са ИБ-ом, Калафатић је искључен из Комунистичке партије Југославије као један од најповерљивијих људи Москве и затворен 1949. У затвору је провео неколико месеци, а затим пребачен на Голи оток, где је био означен као агент НКВД и изложен бруталном третману четири године. Голи оток је оставио тешке последице на његов живот. По повратку из заточеништва, остао је незапослен и тешко психички болестан. Емигрирао је у Албанију у мају 1958. у гру-

51 РГАСПИ, 495-277-1841-110, 111, 112, 113, 114.

52 АЈ, 724-SP VIII-K/48 Емилијан Калафатић.

пи са Владом Дапчевићем и одатле прешао у Совјетски Савез у децембру 1959, где су раније већ пребачени његова жена и троје деце. Покушавао је да добије совјетско држављанство и запослење на Институту светске економије и међународних односа, чак се обраћао и Хрушчову лично по том питању. Јуриј Андропов је изнео мишљење да му не треба дозволити боравак у Москви нити запослење које је тражио, већ га треба са породицом пребацити негде на периферију. У изјавама које је писао, жалио се што му се не верује и после деценијског рада за НКВД, што је, како је сведочио, представљало „највишу част за младе комунисте“. Умро је у Одеси 1966. године. Виши суд у Београду је рехабилитовао Калафатића 2012.

Сећање и заборав

Редитељ Марсел Офулс (Marcel Ophüls) је 1969. године снимео један од најзначајнијих документарних филмова о Другом светском рату у Француској под називом *Туга и срџба (Le chagrin et la pitié)*. Покушавајући да испита свакодневни живот Француске под окупацијом, Офулс је снимео интервјуе са припадницима различитих слојева друштва који су преживели рат. Интервјуисао је деголисте, петеновце, комунисте, немачке војнике, Французе који су се у униформама СС дивизије Карло Велики борили на Источном фронту, истакнуте политичке личности (Ентони Идн, Жак Дорио, Жак Дикло, Пјер Мендес-Франс), „обичне“ људе, жене које су доживеле тортуру након ослобођења... Попут чувеног документрца Алена Ренеа (Alain Resnais) *Ноћ и магла (Nuit et Brouillard)*, који је био забрањен у периоду од 1956. до 1968, и *Le chagrin et la pitié* је ширира француска јавности видела тек након више од десет година, када је приказан на националној телевизији 1981. Филм је деконструисао митове на којима је почивало француско друштво након Другог светског рата и отворио питање колаборације као једне од потиснутих епизода историје 20. века. Па ипак и тај, по свему преломан филм за разумевање историје Другог светског рата, пропустио је да прикаже групу људи који су вероватно најактивније учествовали у борби против нацистичких окупатора и њихових колаборациониста на територији Француске – странце који су се са оружјем укључили у јединице Покрета отпора.

У првом реду то су били Шпанци који су се надали да ће након ослобођења Француске кренути у своју домовину и свргнути Франка. Бежећи из француских логора, они су се као макији повукли у шуме, а затим формирали *XIV Cuerpo del Ejército de Guerrilleros Españoles* који је прерастао у *Agrupación de Guerrilleros Españoles* блиску са FTPF, али ипак

аутономну борачку групацију. Прва јединица која је 24. августа 1944. ушла у Париз била је чувена *La Nueve*, коју су преобладајно чинили Шпанци. Возећи борна кола на којима су исписана имена великих битакa шпанског рата: Теруел и Гвадалахара, они су очекивали скори покрет трупа ка Шпанији.

Јевреји из Пољске, Румуније, Мађарске, Немачке и Аустрије су представљали другу велику групу која је активно учествовала у оружанним акцијама Покрета отпора у Француској. Говорећи јидиш или француски, они су чинили већину у Првом, као и читав Други одред FTP-MOI у зони Север. Истовремено је ционистички покрет организовао делатност својих чланова и симпатизера у борби против фашизма и нацизма формирањем Јеврејске армије (*Armée Juive*).⁵³

Број странаца у Покрету отпора је тешко израчунати. Истакнута места су заузимали Холанђани, Јермени и Грузијци, а тзв. Манукијанова група је постала један од најснажнијих симобла отпора. Све поменуто је навело Роберта Гилдеу, историчара са Оксфорда, да закључи: „Да би се суочили са траумом пораза, окупације и виртуелног грађанског рата, Французи су развили централни мит о француском отпору. То није била фикција о нечему што се никад није десило, већ прича која је служила Француској, која је тек изашла из рата. То је био мит који је омогућио Французима да поново открију себе и држе усправно главу у послератном периоду.“⁵⁴

Исте године када је на телевизији приказан филм *Le chagrin et la pitié* (1981), на место председника Француске Републике изабран је Франсоа Митеран (François Mitterrand). Промене у јавном дискурсу су уследиле веома брзо. Годину дана касније, први пут је организована прослава 40-те годишњице оснивања FTP-MOI, којој је присуствовала делегација југословенског СУБНОР-а. Делегацију је предводио Љубо Илић. Ветерани Кармањол групе тада су у току пет дана организовали 27 манифестација у Лиону и Греноблу. У извештају који је написао након посете Француској, Илић је нагласио да „прослава овог батаљона представља нешто потпуно ново у третману отпора, а посебно странаца у њему (...) Нова коалициона влада, лично и сам председник Митеран омогућили су хисторичкој истини да се помоли, иако на 'мала врата'. У Француској

53 Renée Poznanski, „Was the French Resistance Jewish? Jews led – and purposefully did not lead – some of the many specialized groups that fought Vichy France and its Nazi occupiers“, *Tablet*, 3. 5. 2016, datum pristupa 10. 10. 2018, <https://www.tabletmag.com/jewish-arts-and-culture/books/201308/was-the-french-resistance-jewish>

54 Robert Gildea, *Fighters in the Shadow. A New History of the French Resistance*, (London: Faber&Faber 2015), 17.

се још увек дискутује о величини доприноса појединаца или групација у ослобођењу земље. Пишу се књиге, историја се 'конструише', леме се копља, праве филмови, ТВ је најгрлатија. Пропаганда је велико оружје, а она је у рукама оних који су се највише обогатили.⁵⁵ Илић је посебно истакао да га је приликом свечаног пријема један од говорника поздравио као „југословенског генерала“, на шта је уследела исправка неколицине присутних: „Илић је овде као наш генерал, као наш командант и као наш друг.“⁵⁶

Питање покрета отпора у Француској најсликовитије је сведочанство процеса национализације историје Другог светског рата у Европи, али и далеко ван њених граница након 1945. У годинама хландноратовске подељености из бројних наратива су у потпуности изостављене приче о странцима који су били укључени у европске покрете отпора.⁵⁷ Било да се радило о комунистичким покретима који су координирали своје активности са захтевима и потребама Москве или о грађанским, монархистичким покретима који су преко избегличких влада у Лондону покушавали да покрену шире војне акције, неминовно су брисане епизоде које су сведочиле о борцима других националности.⁵⁸

Југословени који су у Покрету отпора учествовали, својим искуством и храброшћу су дали занчајан допринос активностима илегалних група и одреда. Повратком у Југославију, они су унели нова схватања заједнице, међусобних односа и процеса преговарања, која су полазила од нужности признавања различитости као предуслова јединства. Идеје „братства“ које су заступали се у великој мери препознају у данашњем појму „транснационалности“ као идеје међусобног повезивања које превазилази државне границе. Оне су подразумевале не само солидарност у мишљењу већ пре свега јасну и несебичну личну пожртвованост и конкретну активност. Управо су њихова схватања заједништва дала пун садржај југословенској пароли „братства и јединства“.

55 АЈ, Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије, Фонд 299, Комисија за међународну сарадњу, број рег. 1006, Љубо Илић, Забелешка са прославе у Француској одржане 2. и 3. септембра 1981. у Лиону и Греноблу.

56 Исто.

57 С временом је дошло до отопљавања и промене парадигме. Током Другог светског рата у партизанским јединицама се борило 111 Француза. СУБНОР је одликовао све преживеле и породице оних који су умрли после рата. АЈ, Фонд 297 СУБНОР, Комисија за међународну сарадњу, 297–298.

58 Видети на пример: Милан Ристовић, *На прагу хладног рата, Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949)*, (Београд: Филозофски факултет), 2016.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије. Фондови: 724, Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату; 388, Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз; 299, Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије.
- Российский государственный архив социально-политической истории: Фонд 495-27, Исполком Коминтерна, Личные дела членов КП Югославии; Фонд 545, Интернациональные соединения и бригады Республиканской армии Испании 1936–1939.

Објављени извори

- Grupa autora. *Hronologija narodnooslobodilačkog rata 1941–1945*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1964.

Литература

- Begović, Vlajko. „Bekstvo iz logora Kastre“. *Španija 1936–1939*, IV, ur. Čedo Kapor, 206–232. Beograd: Inicijativni odbor - Udruženje španskih boraca, 1971.
- Buck, Julia. „Suspect Women: The Politics of Exclusion in the French Camp of Rieucros 1939-1942“. *Journal of the Western Society for French History* 43/2015. Datum pristupa 3. 9. 2018. <http://hdl.handle.net/2027/spo.0642292.0043.010>
- Gildea, Robert. *Fighters in the Shadow. A New History of the French Resistance*. London: Faber&Faber 2015.
- Ђорђевић Лопачов, Светислав. *Сећања*. Београд: Компанија Политика, Издавачка делатност, 1994.
- Kreačić, Otmar. „Dimitrije Koturović Kot“. *Španija 1936–1939*, V, ur. Čedo Kapor, 116–119. Beograd: Inicijativni odbor - Udruženje španskih boraca, 1971.
- *Krv i život za slobodu. Slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, ur. K. Anger et al. Beograd: Udruženje bivših jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske, 1969.
- Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb: Liber, 1970.
- Lemesle, Hervé. „Des Yougoslaves engagés au XXe siècle itinéraires de volontaires en Espagne républicaine“. Doktorska disertacija, L'Université de Paris 1 – Panthéon-Sorbonne, 2011.
- Лешник, др Август. „‘Крв и живот за слободу’ – Југословенски Интербригадисти у Шпанији (1936–1939)“. *Војноисторијски гласник* 1–2/2007, 21–49.
- Mezić, dr Aleksandar. „Marselj“. *Španija 1936–1939*, IV, ur. Čedo Kapor, 482–512. Beograd: Inicijativni odbor - Udruženje španskih boraca, 1971.
- Nonveiller, prof. dr, Guido. *Sećanja jednog građanina dvadesetog stoleća*, I–II, Beograd: Nadežda Nonveiller et al., 2004.
- Nikoliš, Gojko. *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*. Zagreb: Liber 1980.

- Očak, Ivan. *Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića*. Zagreb: Spektar, 1980.
- Paver, J. B. „Arhivska građa o španjolskim dobrovoljcima u jugoslavenskim arhivima“. *Španjolska 1936–1939*, ur. Ljubo Boban, 364–369. Zagreb: JAZU, 1986.
- Pavlaković, Vjieran. *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War 1936–1939*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Polič, Stjepan. „Živi grobovi u pijesku“. *Španija 1936–1939*, IV, ur. Čedo Kapor, 112–113. Beograd: Inicijativni odbor - Udruženje španskih boraca, 1971.
- Poznanski, Renée. „Was the French Resistance Jewish? Jews led – and purposefully did not lead – some of the many specialized groups that fought Vichy France and its Nazi occupiers“. *Tablet*, 3. 5. 2016. Datum pristupa 10. 10. 2018. <https://www.tabletmag.com/jewish-arts-and-culture/books/201308/was-the-french-resistance-jewish>
- Ристовић, Милан. *На прагу хладног рата. Југославија и грађански рат у Грчкој (1945 – 1949)*. Београд: Филозофски факултет 2016.
- Тимофејејев, Алексеј Ј. *Руси и Други светски рат у Југославију. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославију 1941–1945*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.
- Todorović Lerer, Vojo. „Od Monroja do San Matea“. *Španija 1936–1939*, III, ur. Čedo Kapor, 224–230. Beograd: Inicijativni odbor - Udruženje španskih boraca, 1971.
- Udovički, Lazar. *Španija moje mladosti. Pismo mojoj deci*. Beograd: Lazar Udovički, Čigoja štampa, 1997.
- Hariš-Gromovnik, Ivan. *Diverzant*. Zagreb, 2007.
- *Španija 1936–1939. Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, I–V, ur. Čedo Kapor. Beograd: Inicijativni odbor - Udruženje španskih boraca, 1971.

Фотографија на почетку рада:

Група југословенских бораца француског Покрета отпора, 1944. године (с лева на десно): Никола Калафатић, кап. Вуковић, члан југословенске војне мисије, Влајко Беговић, Гвидо Нонвеје и Љубо Илић (Музеј Југославије, инв. бр. III. 15825, Б- 410/17)

Summary

OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR

Yugoslav Interbrigadiers in France during the Second World War

Abstract: The article follows the activities of the Yugoslav Interbrigadiers after the withdrawal from Spain in February 1939 – their imprisonment in concentration camps, and then their participation in the Resistance Movement led and organised by the Communist Party of France. It is an addition to shedding light to the transnational character phenomenon of the antifascist resistance in France during the Second World War and the role which Yugoslavs had in it.

Key words: Interbrigadiers, Free Shooters and Partisans - Immigrant Workers, FTP-MOI, Ljubo Ilić, Milan Kalafatić, Guido Nonveiller, Vlajko Begović

Sketching the portraits of Ljubo Ilić, Milan Kalafatić, Guido Nonveiller, Vlajko Begović, and following their paths through Spain and France, the article deals with the wider aspect of the transnational character of antifascist resistance in Europe between 1936 and 1945. It was written on the archival funds of the Archives of Yugoslavia and the Russian State Archive of Social and Political History. The testimonies of Yugoslav interbrigadiers, as well as the extensive literature created during the socialist period and works published in recent years, represented an important source of information.

The article presents the transnational experiences of the Yugoslav fighters during their participation in the Spanish Civil War, and later during their internment in the French Concentration Camps. A special focus is put on their participation in the units of the Francs-tireurs et partisans – main-d'œuvre immigrée (FTP-MOI).

The four men presented in the text were all members of the Communist Party who experienced the illegal political work before they joined the Spanish Republican Army. Ilić arrived to Spain from Paris, Kalafatić and Begović from Moscow, and Nonveiller from Belgrade. In Spain, they were included in various bodies and units of the International brigades and partisan actions. In France, they were among the most active party workers who organised the everyday and political life in the camps. Upon their escape from

the prison in Castres, they were included in the MOI organisation in the zone South – in the Tarn department and in the cities Toulouse, Marseille, Lyon and Saint Etienne. After the war, their paths separated. Ilić was included in Yugoslav diplomacy, Begović became the editor and director of the Institute for the International Economic Cooperation. Nonveiller developed an academic career and took part in the FAO organisation of the UN and worked in Africa for several years. Kalafatić was imprisoned at Goli Otok after 1948, and after his release, he emigrated to the Soviet Union.

They are presented as paradigmatic examples of a larger group of approximately seventy Yugoslav interbrigadiers who took part in the FTP-MOI movement, aside from 2500 Yugoslav workers in France who joined La Résistance. The experience of international solidarity that they gained during their life abroad before the outbreak of war in Spain, as well as the friendships created during the Spanish War and during the Second World War, created a new concept and sense of Yugoslavism based on the ideology of class solidarity.

The transnational experiences created special relationships between the representatives of various ethnic, national, class, ideological and gender groups and developed a new understanding of Yugoslavism which overcame the national tensions and confrontations continuously present in Yugoslavia.